

University of Groningen

Over het voortbestaan van de politieke partij

Voerman, Gerrit

Published in:
Socialisme en Democratie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2012

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Voerman, G. (2012). Over het voortbestaan van de politieke partij: Vragen aan de commissie-Noten. *Socialisme en Democratie*, 69(11/12), 53-59.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Over het voortbestaan van de politieke partij

Vragen voor de commissie-Noten

Twee fundamentele ontwikkelingen kenmerken de transformatie van politieke partijen. Leden en leiders zijn machtiger geworden, de middenstructuren hebben een stap terug moeten doen. En door toegenomen nadruk op campagnes neemt de financiële afhankelijkheid van de staat steeds verder toe. Maar hoe politieke partijen zich zullen ontwikkelen ligt daarmee nog niet vast: dat hangt ook af van de andere keuzes die zij maken.

GERRIT VOERMAN

‘Dinosaurussen van de democratie’ zijn ze in Duitsland genoemd, in Nederland ‘oude olifanten op weg naar hun laatste rustplaats’. De citaten stammen uit het begin van de jaren negentig, maar anno 2012 zijn de zorgen over de toekomst van de partijen nog altijd even groot. De Raad voor het Openbaar Bestuur voorspelde een paar jaar geleden in het rapport *Vertrouwen op democratie* dat wanneer partijen niets zouden doen, ‘hun afbladdering zich onverminderd [zal] voortzetten’.¹ Afgaande op zulke alarmerende bewoordingen lijkt het einde van de politieke partij al

Over de auteur Gerrit Voerman is hoogleraar *Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel* en hoofd van het Documentatiecentrum *Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen*.

Noten zie pagina 58

enkele decennia aanstaande, maar dat is rijkelijk overdreven. Partijen zijn nooit statische organisaties geweest. In de kleine anderhalve eeuw dat ze bestaan, hebben zij zich bij voortduring aangepast aan de veranderende omstandigheden.

In deze beschouwing wordt ingegaan op de huidige positie van de politieke partijen.² Centraal staat de wijze waarop zij de afgelopen decennia hebben gereageerd op het proces van hun maatschappelijke onthechting (zoals dat tot uitdrukking komt in onder meer dalende ledentallen en een sterk toegenomen electorale volatiliteit — de beweeglijkheid van de kiezers). Mede op basis van hun organisatorische reacties — professionalisering, permeabilisering (het vervagen van de grenzen tussen partijorganisatie en buitenwereld) en interne democratisering — wordt de richting geschetst waarin de partijen zich kunnen evolveren.

HISTORISCHE EVOLUTIE VAN DE POLITIEKE PARTIJEN

Partijen hebben zich altijd ontwikkeld. De los gestructureerde, weinig leden tellende kaderpartij, die aan het einde van de negentiende eeuw ten tijde van het beperkte kiesrecht vooral notabelen bijeenbracht, werd opgevolgd door de massapartij. Deze werd gekenmerkt door een hoog ledental, een uitgesproken ideologisch appèl en een straffe, hiërarchische organisatie, waarmee zij sociaal en religieus scherp afgebakende bevolkingsgroepen in het politieke bestel integreerde. Een voorbeeld van zo'n massapartij was de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), een van de voorlopers van de in 1946 opgerichte PvdA. De massapartij maakte in de laatste decennia van de vorige eeuw ruimte voor een derde type, dat vaak de kiezerspartij of de electoraal-professionele partij wordt genoemd.

Een van de kenmerken van dit partijtype is de marginale rol die de leden nog zouden spelen. Politicologen onderscheiden daarbij doorgaans twee subtypes. De gevestigde partijen zouden zich als kartelpartijen zijn gaan gedragen door samen te spannen teneinde zich enerzijds hulpbronnen van de staat toe te eigenen (zoals subsidies en politieke benoemingen) en anderzijds nieuwe concurrenten te weren. Het verzet dat zo'n politiek kartel opriep zou weer hebben geleid tot de opkomst van zogeheten *business firm parties*, partijen opgericht door politieke ondernemers, die met een tegen het politieke establishment gerichte populistische strategie kiezers mobiliseren, zonder een sterke ledenorganisatie op te bouwen.³

54

Voor zover er in Nederland al sprake is van een politiek kartel, dan functioneert dat bepaald niet optimaal, gezien het gemak waarmee nieuwe partijen doordringen tot het parlement: maar liefst acht sinds 1994.⁴ Bovendien hebben sinds 2002 vier partijen die niet behoren tot het vermeende kartel van de traditionele regeringspartijen, een niet onaanzienlijke rol gespeeld in de regering: de LPF en de ChristenUnie als

volwaardige regeringspartij, de PVV en de SGP als officiële dan wel officieuze gedoogpartner. Verder zorgt het kartel in financieel opzicht niet al te goed voor zichzelf, want de overheids-subsidies voor de Nederlandse partijen behoren tot de laagste in West-Europa. In 2008 kregen zij omgerekend per inwoner € 0,93, terwijl de Duitse partijen bijna € 6 ontvingen per inwoner, en de partijen in IJsland zelfs zo'n € 11.⁵

EROSIE MAATSCHAPPELIJKE FUNDERING

De evolutie van de politieke partijen wordt in hoge mate bepaald door hun zwakker wordende band met de samenleving. Dit wordt zichtbaar in de teruglopende ledentallen, de doorgaans dalende opkomsten bij verkiezingen en de afnemende partijloyaliteit, wat tot uiting komt in een sterk toegenomen electorale volatiliteit en de opkomst van populistische anti-establishmentpartijen.

De traditionele regeringspartijen CDA, VVD, D66 en PvdA haalden bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 samen nog ruim 91% van de stemmen; in 2010 was dat nog maar zo'n 61%. Bij de verkiezingen in september van dit jaar steeg dat overigens weer tot ongeveer 70%,

De overheidssubsidies voor de Nederlandse partijen behoren tot de laagste in West-Europa

maar dat is nog altijd beduidend minder dan vijftientig jaar geleden. Ook wisselen kiezers de laatste decennia steeds frequenter van partij. Met bijna 31% in 2002 en circa 22% in 1994 en in 2010 staan drie Nederlandse verkiezingen in de toptien van de meest volatiele West-Europese verkiezingen sinds 1945.⁶ De recente Kamerverkiezingen vielen met ruim 15% nog relatief mee.

De maatschappelijke ontworteling van de partijen blijkt ook uit hun ledentallen. Ten tijde van de verzuiling in de jaren vijftig telden de in

de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partijen samen 600.000 tot 700.000 leden, begin dit jaar waren dat er 313.000.⁷ Vier jaar geleden was het CDA-lid gemiddeld 67 jaar, het PvdA-lid 58 jaar en het VVD-lid 51 jaar.⁸ In ieder geval kan van de voormalige volkspartijen CDA en PvdA worden gezegd dat zij op weg zijn om seniorenpartijen te worden.

Al met al zijn de afgelopen decennia de electorale en politieke onzekerheid voor partijen aanzienlijk toegenomen, waar nog eens de teloorgang van hun traditionele banden met de media en de fragmentering van en de toegenomen concurrentie binnen het mediabestel bijkomen. Partijen hebben hier de afgelopen decennia vaak op identieke wijze op gereageerd: met professionalisering, permeabilisering en interne democratisering van de partijorganisatie.

ORGANISATORISCHE RESPONS VAN DE POLITIEKE PARTIJEN

In de eerste plaats zijn partijen hun verkiezingscampagnes steeds meer gaan professionaliseren. Zij schakelden externe deskundigen in op het gebied van electoraal onderzoek, politieke marketing en media. Dat ging gepaard met een centralisering van de campagneorganisatie: het zwaartepunt kwam steeds meer te liggen bij de lijsttrekker en zijn team. De partijorganisatie staat daarbij doorgaans op behoorlijke afstand, ook al zit de partijvoorzitter vaak wel in het campagne-team.⁹

De professionalisering, die in vergelijking met andere landen nog betrekkelijk bescheiden is gebleven, leidde tot hogere uitgaven. De inkomsten uit contributies bleven evenwel achter als gevolg van de krimpende ledenaanhang. Vanaf het begin van de jaren zeventig ontvangen partijen subsidies van de staat, eerst indirect — via hun nevenorganisaties — later rechtstreeks. Het bedrag steeg van € 180.000 in 1972 tot bijna € 5 mln in 1999; zes jaar later bedroeg het € 15 mln, en dat is het zo ongeveer nog steeds. In de totale inkomsten nemen de

subsidies dus een steeds grotere plaats in. In het algemeen werd de partijtop hierdoor minder afhankelijk van de leden en meer van de staat.¹⁰

Permeabilisering is de respons op de problematischer wordende rekrutering van personeel.¹¹ Het partijlidmaatschap had ooit

PvdA en CDA zijn hard op weg om seniorenpartijen te worden

een absoluut karakter: je was lid of niet. Maar deze demarcatielijn is weg. Zo rekruteren de landelijke partijen op betrekkelijk grote schaal niet-partijleden als kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen, omdat zij er in eigen gelederen, vooral in plattelandsafdelingen, niet meer voldoende kunnen vinden. Voor de raadsverkiezingen in 2006 en in 2010 stelde ruim een kwart van de circa 2100 partijafdelingen kandidaten voor die afkomstig waren van buiten de partij.¹² Verder schakelen sommige partijen tegenwoordig structureel niet-partijleden in bij de interne meningsvorming — geestverwante deskundigen bijvoorbeeld. Ook bieden partijen vaker andersoortige, lichtere bindingsmogelijkheden aan; de meeste kennen donateurs, vrijwilligers en sympathisanten — categorieën die elkaar in de praktijk zullen overlappen. Via de sociale media gaan partijen en hun politici virtuele relaties aan. Rechten binnen de partij hebben deze geaffilieerden niet.

Een derde strategische reactie is interne democratisering, die als doel heeft de partij aantrekkelijker te maken voor leden en potentiële leden, de stem van de samenleving meer in de partij te laten doorklinken, en de partijleiding tot het afleggen van meer verantwoording te dwingen.¹³ Na 2002 kregen in de meeste partijen de individuele leden door de invoering van ledencongressen en ledenraadplegingen de mogelijkheid direct te participeren in de besluitvorming en de aanwijzing van de partijleider, partijvoorzitter en Kamerkan-

didaten. Anno 2012 kennen (afgezien van de ledenloze Pvv) alleen SGP, ChristenUnie en SP nog het model van indirecte zeggenschap via congresafgevaardigden, terwijl de PvdA een gemengd systeem heeft: individuele leden hebben op het partijcongres stemrecht, maar hun invloed is beduidend kleiner dan die van de afdelingsgedelegeerden.¹⁴

Deze *empowerment* van de leden kan leiden tot de versterking van de autonomie van de direct verkozen lijsttrekker annex partijleider en van de partijtop enerzijds en verzwakking van het middenkader anderzijds. Hoe reëel deze mogelijkheid is, blijkt uit een uitspraak van Wouter Bos na zijn verkiezing tot PvdA-leider in de herfst van 2002: 'Ik ben direct gekozen door de leden. Dat geeft me een veel groter mandaat om me onafhankelijk op te stellen tegenover het partijkader.'¹⁵ De nadruk in de partij verschuift zo van inhoud naar persoon, aldus de politicoloog Bart Tromp: 'Deze plebiscitaire keer ondermijnt in tendens de idee van een politieke partij als een primair programmatisch georiënteerde organisatie.'¹⁶ Wel kunnen leden de partijleider in een referendum corrigeren: de PvdA-leden stemden bijvoorbeeld in 2004 in een ledenraadpleging de keuze van Bos voor een direct gekozen burgemeester weg.

PRIMARIES, PARTIJLEIDER EN PARTIJ-ORGANISATIE

56 Inmiddels lijkt een volgende fase te zijn aangebroken. De in 2002 ingezette interne democratisering, waarbij de leden meer directe invloed kregen, heeft de grenzen van de partijorganisatie bereikt. In de PvdA wordt, geïnspireerd door het voorbeeld van de Franse zusterpartij Parti Socialiste, momenteel serieus nagedacht over de volgende stap: de invoering van *primaries*, waarmee sympathisanten — niet-leden dus — de gelegenheid krijgen te participeren in de verkiezing van de lijsttrekker. Als het zover komt, wordt er een bom gelegd onder de organisatorische scheidslijn tussen partij en maatschappij. Zonder enige vorm van structu-

rele formele affiliatie kunnen buiten de partij staande sympathisanten, of zij die zich daarvoor om wat voor reden dan ook willen uitgeven, dan invloed uitoefenen op wat tegenwoordig de meest cruciale functie van partijen is: de selectie van de partijleider, die voor de partij gezichtsbepalend is en wiens verkiezing dus van vitaal belang is.

Met 'primaries' voor het lijsttrekkerschap verdwijnt de scheidslijn tussen partij en maatschappij

Over de effecten van primaries verschillen politicologen van mening. Velen zijn het er wel over eens dat het partijlidmaatschap zijn exclusiviteit zal verliezen, omdat de band met het uitoefenen van politieke invloed binnen de partij wordt verbroken.¹⁷ Negatieve gevolgen voor het ledental zijn dan ook waarschijnlijk. Ook ligt door primaries een verdere personalisering van de partij en van de politiek in het algemeen voor de hand. De legitimatie van de partijleider ligt immers nu niet meer uitsluitend binnen maar deels ook buiten de partij, hetgeen zijn of haar autonome positie ten opzichte van de traditionele partijstructuren kan versterken. Daarbij kan zijn loyaliteit aan de partij onder druk komen te staan: hij heeft er naast de partijleden immers nieuwe lastgevers bij gekregen, waarmee hij (bijvoorbeeld voor herverkiezing) eveneens rekening moet houden.

Deze (potentiële) versterking van de positie van de partijleider komt bovenop de groeiende dominantie van de fractie over het partijbestuur, een ontwikkeling die al veel langer gaande is.¹⁸ Tussen beide instanties bestaat een natuurlijke werkverdeling, waarbij de partij verantwoordelijk is voor de politieke opstelling op de langere termijn en de fractie voor de dagelijkse standpuntbepaling. Dat het zwaartepunt steeds meer

naar de fractie is verschoven, heeft ook te maken met de sterk toegenomen media-aandacht. Het aantal geaccrediteerde parlementair journalisten in Den Haag is de afgelopen vijftig jaar gestegen van zo'n 30 in 1965 naar 260 in 2012 — bijna negen keer zoveel.¹⁹ Door de continue en vaak kritische berichtgeving over politiek zijn politici gedwongen snel te reageren, wat een grote mate van bewegingsvrijheid ten opzichte van de partij vereist. Een andere factor die meespeelt bij de fractiedominantie is de overheids-subsidie voor de fractie en haar leden. Deze liep op van omgerekend € 150.000 in het midden van de jaren zestig tot € 23 mln in 2011. Deze financiële steun bevorderde de professionalisering van de fractie en versterkte haar positie ten opzichte van de partijorganisatie.

Dit alles brengt een grote, eenzijdige oriëntatie op de Haagse politieke besluitvorming mee. Bij voorbaat ziet de partijtop af van intern debat, uit angst dat de media eventuele onenigheid breed zullen uitmeten. Deze verkramping doet zich nog sterker voor wanneer de partij in de regering zit — bij de vvd is dat de afgelopen jaren sterk zichtbaar geweest en ook de PvdA zal de komende jaren ongetwijfeld hetzelfde beeld vertonen, voor zover het zich al niet aftekent. Fractiedominantie en zogeheten 'parlementarisering' van de partij zijn immers nauwelijks te stuiten. De veelal uit vrijwilligers bestaande partijbesturen zijn niet in staat aan de fractievoorzitter of de premier weerwerk te bieden. Ook de bezoldigde partijvoorzitter lukt dat vaak niet, zelfs niet wanneer die direct door de leden is gekozen.

TOEKOMST VAN DE PARTIJ

Al met al lijken de grote partijen in Nederland zich steeds meer te ontwikkelen van ledenpartijen tot electoraal-professionele, gecentraliseerde organisaties, tot kiezerspartijen dus, die permanent campagne voeren en waarin de persoon van de partijleider meer gewicht krijgt en overheidssubsidies de ledencontributies als voornaamste inkomstenbron aflossen. Omdat

het de partijen in toenemende mate moeite zal kosten hun uitgebreide geografische vlechtwerk van afdelingen — dat hen direct met de samenleving verbindt — overeind te houden, zal de afbrokkelende traditionele partijorganisatie worden aangevuld met en misschien op termijn wel deels worden vervangen door lichtere, meer flexibele en poreuze, netwerkachtige structuren, die mede rond inhoudelijke thema's of rond Kamerleden gecentreerd zijn en met internet als belangrijk communicatiemiddel.

Deze toekomstschets is niet een futuristisch gedachtespinsel van de auteur; elementen ervan vielen te vernemen in verschillende gesprekken met de directeuren van de partijbureaus en wetenschappelijke bureaus. De osmose tussen partij en maatschappij kan door een dergelijke ontwikkeling worden bevorderd, maar de interne verantwoordingsstructuren zullen aan betekenis inboeten.

TOT SLOT

Partijen spelen een cruciale rol als makelaars tussen maatschappij en staat. Dat deze intermediaire functie steeds meer onder druk is komen te staan heeft niet alleen gevolgen voor de legitimiteit van de partij, maar ook voor die van het politieke bestel. Partijen zouden zich eigenlijk — of ze nu niet of wel hun organisatie tegen het licht houden (zoals de PvdA momenteel met de commissie-Noten) — op de volgende vragen moeten bezinnen:

- > Heeft men vrede met een mogelijke verdere marginalisering van het middenkader (onder meer door de invoering van primaries) of willen men streven naar manieren om deze leden — die de organisatorische ruggengraat van de partij vormen — bij de partij te betrekken? Als men liever professionele expertise inhuurt ter vervanging, moet die deskundigheid zich dan richten op campagnes, op leden of op andere zaken?
- > Is de toenemende financiële afhankelijkheid van de partij van de staat een gewenste ontwikkeling, of een ontwikkeling die

men liever stilzwijgend bekijkt? Wat is de gewenste verdeling van de voor een partij beschikbare gelden tussen ledenwerving en -behoud aan de ene kant en campagnes aan de andere kant? Met andere woorden: hoe verhoudt materieel gezien de partij als vereniging van leden zich tot de partij als campagneorganisatie?

- > Hoe groot wil men de invloed van de leden (en eventueel sympathisanten) binnen de partij laten zijn vis-à-vis de invloed van de partijleider (die hij aan zijn persoonlijk mandaat ontleent), in het bijzonder wat betreft de vaststelling van de kandidatenlijst of het verkiezingsprogramma?
- > Op welke wijze valt de parlementarisering van de partij — de fixatie op de zich onder de beruchte 'kaasstolp' afspelende Haagse

politiek — in toom te houden, in het bijzonder wanneer de partij deel uitmaakt van de regering? Hoe te voorkomen dat er na een verkiezingsnederlaag weer een onderzoeksrapport moet worden geschreven met als teneur dat de partij zich te zeer op het beleid heeft geconcentreerd en te weinig op de samenleving, met alle (verstikkende) gevolgen voor het interne partijdebat?

Natuurlijk zijn als gevolg van externe omstandigheden de opties van de partijen ten aanzien van deze vraagstukken niet onbeperkt, maar geheel en al een speelbal zijn zij ook weer niet. De organisatorische ontwikkeling van de partij is ook het gevolg van keuzes — al dan niet bewust gemaakt.

Noten

- 1 ROV, *Vertrouwen op democratie* (ROV: Den Haag, 2010), p. 60.
- 2 Bewerkte en verkorte versie van de tekst van de oratie, uitgesproken op 18 september aan de Rijksuniversiteit Groningen. Begin 2013 zal er een uitgebreide versie van verschijnen. Naast de hieronder vermelde wetenschappelijke literatuur is deze tekst gebaseerd op analyses van de partijen zelf (doorgaans afkomstig van partijcommissies die sinds 1994 na zware verkiezingsnederlagen vrijwel standaard werden ingesteld om het verlies te onderzoeken), en op de interviews die dit voorjaar zijn gehouden met de directeuren van bijna alle partijbureaus en wetenschappelijke bureaus. Deze vraaggesprekken gingen over de staat waarin hun partij volgens hen verkeert, en over de toekomst die zij voor hun partij weggelegd zien.

- 3 A. Krouwel, 'De gedaantewisseling van politieke partijen. Een theoretisch ontwikkelingsmodel', in: G. Voerman, red., *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (DNPP: Groningen, 2004), pp. 138-172.
- 4 De politicoloog A. Krouwel is de belangrijkste pleitbezorger van de kartelthese in Nederland; zie idem, 'Op weg naar een populistische democratie', in: Frans Becker e.a. (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek van het democratisch socialisme* (Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2003), pp. 72-96.
- 5 A.P.M. Lucardie, G. Voerman en J.K. van Zonneveld, *Partijfinanciering in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar regelingen voor overheids subsidie en giften voor politieke partijen*, Groningen: DNPP, 2010.
- 6 Peter Mair, 'Electoral Volatility and the Dutch Party System: A Comparative Perspective', in:

- Acta Politica* 43 (2008), nr. 3/4, 235-253; idem, 'One of Europe's Most Volatile Elections' (politicalreform.ie/2011/02/28/one-of-europe%E2%80%99s-most-volatile-elections/), bezocht op 21 november 2012).
- 7 G. Voerman en W.H. van Schuur, 'De Nederlandse politieke partijen en hun leden (1945-2010)', in: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie*, Leiden, 2011, pp. 203-220.
 - 8 Ruud Koole en Joop van Holsteyn, 'Religie of regio? Over de bloedgroepen van het CDA', in: Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam 2011), pp. 131-153, 134 en noot 14 (p. 227).
 - 9 Philip van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller', in: Kees Aarts, Henk van der Kolk en Martin Rosema, red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van*

- 2006 (Utrecht: Het Spectrum, 2007), pp. 97-119.
- 10 L. Dragstra, *Enige opmerkingen over partijfinanciering: de regelgeving voor publieke en private financiering van politieke partijen in Nederland en Duitsland* (Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008).
- 11 Nicole Bolleyer, 'Inside the Cartel party: Party Organisation in Government and Opposition', in: *Political Studies* 2009 (57), pp. 559-579.
- 12 Gerrit Voerman en Marcel Boogers, *Rekrutering revisited: de kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2010 vergeleken met 2006* (Groningen/Tilburg: DNPP/TSPB, 2011).
- 13 G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: idem (red.), *Jaarboek* 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen: DNPP, 2005), 217-244; R. A. Koole, 'Lijsttrekkerverkiezingen in Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid & Maatschappij*, 2006, nr. 4, pp. 252-265.
- 14 De stemverhouding tussen afgevaardigden en individuele leden wordt geregeld in een vast percentage, te weten 75% voor de afgevaardigden (van afdelingen) en 25% voor de individuele leden.
- 15 Wouter Bos in *Vrij Nederland*, 28 juni 2003, p. 10.
- 16 B. Tromp, 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: F. Becker e.a. (red.), *Politieke partijen op drift*, pp. 119-143; p. 132.
- 17 Giulia Sandri en Antonella Seddone, 'Primaries and political parties in Europe. A proposal for a tailored analytical framework'. Paper presented at the ESPR Joint Sessions of Workshops, University of Antwerp, Belgium, 10-15 April 2012 (http://dev.ulb.ac.be/sciencespo/dossiers_membres/sandri-giulia/fichiers/sandri-giulia-publication51.pdf).
- 18 R. B. Andeweg, 'Fractiocracy? Limits to the ascendancy of the parliamentary party group in Dutch politics', in: K. Heidar en R. Koole, red., *Parliamentary party groups in European democracies. Political parties behind closed doors* (Routledge: Londen/New York, 2000, pp. 89-105.
- 19 Huub Wijffjes, 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek', in: Jo Bardoel e.a., (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (AUP: Amsterdam, 2002), pp. 19-34, p. 24.